

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/38563> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groos, Anneliesje Marije

Title: Een hard en waakzaam woord. Engagement in de literaire tijdschriften van de 'lange jaren vijftig' (1950-1963)

Issue Date: : 2016-03-17

Inleiding

In 1950 schreef de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde een prijsvraag uit: wie schrijft het beste Nederlandse sonnet? Richtsnoer was 'schoonheid en oorspronkelijkheid'. De waardering voor het sonnet, nieuw leven ingeblazen door de Tachtigers, was nog springlevend. De prijsvraag werd een overdonderend succes: maar liefst 575 sonnetten mocht het bestuur in ontvangst nemen.¹ De jury was niet alleen verheugd over het hoge aantal, ook de aard en inhoud van de verzen waren bemoedigend: de "barbarie van de bezettingsjaren" had niets kunnen afdoen aan "de Christelijk-godsdienstige inslag van ons volk".²

De reactie van de jury klinkt als een verzuchting, en dat is niet verbazingwekkend in een tijd waarin het roer in de literatuur definitief dreigde om te gaan en niet alleen het sonnet, maar ook die 'christelijk-godsdienstige inslag' zwaar onder vuur kwam te liggen. De literaire wereld werd in 1950 verscheurd. De oubolligheid van de Maatschappij botste hard met de acties van de experimentelen, hun engagement, de hang naar vrijheid en hun doorbreking van verstikkende regels.³ Hendrik de Vries illustreert dit ludiek – ook al geen manier die bij de toon van de Maatschappij paste – in een gedicht dat is opgenomen in het tegendraadse literaire tijdschrift *Podium*. Zijn 'Op de sonnettenprijsvraag der Maatschappij voor Letterkunde' is een keurig sonnet, waarin de dichter echter zowel de draak steekt met het strakke keurslijf van de vorm als met de wedstrijd en de inzenders.⁴ Het vers gaat over niets, het is slechts geneuzel over de vorm:

't Sonnet is wel een eng en streng bestek.
Ik zou die traliekooi bezwaarlijk dulden,
Ik, vrije vogel. Maar driehonderd gulden
Voor veertien regels is ook lang niet gek.

¹ Zie over de sonnettenprijsvraag, afgezet tegen de poëzie van de Vijftigers: Marije Groos, '575 sonnetten uit de tijd van '50. De Maatschappij geeft vergeten schatten prijs', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 19 (2001), p. 2-8.

² [F. Bordewijk], 'Sonnettenprijsvraag', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1950-1951*, p. 232.

³ De Vijftigers wonnen het pleit, maar het sonnet heeft de poëzie nooit verlaten, zelfs niet bij de Vijftigers zelf. Hans Andreus bijvoorbeeld schreef *De sonnetten van de kleine waanzin* (1957). Binnen de traditionele versvorm was nog veel mogelijk.

⁴ Hendrik de Vries, 'Op de sonnettenprijsvraag der Maatschappij voor Letterkunde', *Podium* 6 (1950), p. 394.

In *Podium* was het debat over de nieuwe literatuur in volle gang. Romans toonden een ontluisterend wereldbeeld waarin de strenge moraal werd ondergraven, de poëzie brak met alles wat vooroorlogs was, plaatste zich midden in de realiteit en moest in haar nieuwe vorm niets minder dan een nieuwe werkelijkheid creëren. Dit is het klimaat waarin eveneens de sonnettenwedstrijd tot stand kwam. Geen wonder dus dat de jury opgelucht constateerde dat de sonnetten allerm minst worden getekend door een nihilistische levensvisie en een sombere blik op de toekomst, waarbij de ontkenning tegelijk bevestigend werkt:⁵

Wat de houding jegens het leven betreft ontbreken de accenten van bitterheid en sarcasme niet, maar zij wettigen geenszins de stelling van een algemeen verscheurd zijn. Niet enkel berusting, ook vertrouwen en optimisme overheersen.

Die berusting, zo ver verwijderd van het verzet van de Vijftigers, is terug te lezen in het winnende vers. Dat gedicht bruist overigens niet van optimisme: het is een herdenkingsvers dat W.M. Frederiks, pseudoniem van naar later zou blijken de vrouwelijke dichter Wally Holzhaus (1920-1966), opdroeg aan haar vader. Het gedicht is een sterk persoonlijke klacht. Het heet 'In Memoriam' en de eerste strofe luidt als volgt:

Het is niet waar dat je bent weggegaan,
Want ik blijf altijd bij je glimlach waken
En verder kan de wereld mij niet raken
En verder gaan de dingen mij niet aan,

Het zijn emotionele regels, waarin tijdloze thema's van verlies, rouw en herinnering zijn verwerkt. De dichter keert zich in het vers van de werkelijkheid af: "de dingen" gaan haar niet meer aan.

Deze neiging tot afwending van de wereld is in veel sonnetten te vinden die zich in het pakket bevinden dat op mijn verzoek met het verlopen van het embargo in 2001 werd geopend:⁶ slechts enkele gedichten getuigen van gevoelens van maatschappijbetrokkenheid, het merendeel geeft uiting aan persoonlijke zielenroerselen. Onder de inzenders bevinden zich reeds bekende auteurs – onder wie Gerard den Brabander, Frédéric Bastet, Victor van Vriesland, Kitty de Josselin de Jong, Jef Last, Jan H. de Groot, Garmt Stuiveling, J. Presser en Christine D'Haen – maar geen enkele Vijftiger had de pen voor deze gelegenheid opgepakt. Wel trof ik een goede bekende van de

5 Bordewijk, 'Sonnettenprijsvraag', p. 232.

6 Het winnende sonnet werd met nog 22 andere gedichten gepubliceerd in [F.P. Huygens (red.)], *Keur uit 575 sonnetten, ingekomen bij het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, naar aanleiding van een prijsvraag door haar uitgeschreven in het voorjaar 1950*. Zwolle 1953. De stapel ingezonden sonnetten en de bijbehorende naambriefjes en correspondentie verdwenen in twee verzegelde pakketten, die werden opgenomen in de handschriftenverzameling van de Maatschappij (Leiden, Universiteitsbibliotheek, LTK 1967). Op 15 februari 2001 werden op mijn aanvraag de zegels verbroken.

Vijftigers tussen de inzenders aan: Cees Buddingh' stuurde maar liefst vier sonnetten in.⁷

Hoe anders klinken de regels van een jaar eerder, geschreven door de meest revolutionaire dichter die naar voren trad, Lucebert. Met profetisch elan joeg hij in 1949 al zijn 'Verdediging van de 50-ers'⁸ de wereld in:^{9-9*-*}

gij letterdames en gij letterheren,
gij die in herenhuizen diep zit uit te pluizen daden,
ik zeg Daden van genot en van ontberen,
wanneer gij blake rimbaud of baudelaire leest;
hoort, door onze verzen jaagt hun heilige geest:
de blote kont der kunst te kussen onder uw sonnetten en balladen.

Niet veel later zou Lucebert traditionele versvormen geheel anders aanwenden, om daarna voorgoed afscheid ervan te nemen: op ironische wijze in 'Sonnet',¹⁰ dat uit een herhaling van 'ik' en 'mij' / 'mijn' bestaat, op programmatische wijze in 'School der poëzie', zestien regelmatige regels verdeeld over vier strofen met keurig eindrijm, maar met woorden die niet voorkomen in de sonnetten van weleer.¹¹ Hij laat de wereld weten: "lyriek is de moeder der politiek, / ik ben niets dan omroeper van oproer". In de voorlaatste strofe van dit program wordt zelfs de dood van de oude dichters aangekondigd, een aanstootgevend beeld:

ik bericht, dat de dichters van fluweel
schuw en humanistisch dood gaan.
voortaan zal de hete ijzeren keel
der ontroerde beulen muzikaal opengaan.

Twee opvattingen staan tegenover elkaar: Lucebert roept op de ruwe werkelijkheid in het toekomstige vers te brengen, de winnares van de sonnettenwedstrijd wendt zich juist af van de werkelijkheid. Tegenover de traditionele poëzie met conformis-

⁷ Twee van de sonnetten werden later opgenomen in *De Gids* 113 (1950) II, p. 431-432, en in de bundel *Water en vuur* (1951).

⁸ Het gebruik van kapitaal en onderkast in de titels van de verzen is variabel. Lucebert gaf er later zelf de voorkeur aan verzen en bundeltitels met een kleine letter te laten beginnen. In de tijdschriften is hierin geen eenduidigheid, ook niet wat betreft bijdragen van anderen: zo worden in *Reflex* vaak wel hoofdletters gebruikt, maar in *Podium* staan de titels meestal geheel in kapitalen en in *Gard Sivik* staan veel titels in onderkast. Omwille van een consequente spelling is hier steeds gekozen voor een kapitaal aan het begin van een titel. De regels van het gedicht zelf zijn, al dan niet met kapitalen aan het begin van de regel, overgenomen conform de publicatie in de tijdschriften.

⁹ Het gedicht is opgenomen in *Cobra* 1 (1949), nr. 4, p. 10. In hoofdstuk 4.4 wordt een uitgebreide analyse en interpretatie van dit gedicht gegeven.

¹⁰ Lucebert, *Apocrief/De analphabetische naam. Gedichten*. Amsterdam [1952], p. 9; vanwege onenigheid binnen de redactie bleef *Apocrief* ruim een jaar lang op de uitgeversplank liggen. Pas nadat uitgeverij Stols *Triangel in de jungle/De dieren der democratie* publiceerde, gaf De Bezige Bij *Apocrief* uit, gevolgd door *De analphabetische naam*.

¹¹ Lucebert, 'School der poëzie', *Podium* 7 (1951), p. 1.

tische normen en waarden staan de dichters die een artistiek protest vormen tegen precies die restrictieve moraal. De stemmen van de Maatschappij en Lucebert zijn aan elkaar tegengesteld. We zijn hier getuige van een strijd die in 1950 daadwerkelijk en verhit werd gevoerd, want ze bevestigen in hun verzuchting dan wel in hun aanklacht het bestaan van de ander: het juryrapport stelt de sonnetten tegenover de avant-garde, Lucebert ageert tegen de “letterdames en letterheren”, die brave sonnetten (voor)schrijven.

In die strijd werd de vraag naar de relatie tussen literatuur en realiteit op scherp gezet: de traditioneel-christelijke moraal wordt omarmd (het juryrapport), de dichter wendt zich af van de werkelijkheid (‘In memoriam’) of de samenleving wordt fel bekritiseerd (‘Verdediging van de 50-ers’).

Op het snijvlak van literatuur en maatschappij bevindt zich het literaire engagement, dat in dit boek centraal staat. Het tijdvak van de jaren vijftig is bij uitstek geschikt voor onderzoek naar dit engagement. In die periode liepen de spanningen in de strijd tussen traditie en vernieuwing hoog op, niet alleen in het literaire domein, maar ook in de samenleving als geheel. De literaire wendingen vonden plaats in een context van een land in wederopbouw, dat de Tweede Wereldoorlog achter zich probeerde te laten, dat worstelde met zijn koloniale erfenis, en dat een Koude Oorlog voor de deur had staan. Restauratie, consensus en vernieuwingsdrang hielden elkaar in een precair evenwicht.

In de literaire tijdschriften van die tijd manifesteerden zich deze spanningen. Deze tijdschriften vormen mijn bronnen. In toonaangevende bladen werden literaire conventies doorbroken en veel schrijvers ageerden daarin tegen het repressieve politiek-maatschappelijke klimaat. Actuele kwesties kregen hun literaire weerslag, niet alleen in poëzie, maar ook in verhalend proza en in essays. In het literaire engagement plaatsten schrijvers zich met hun teksten midden in de maatschappij, sterker nog: zij stelden zich op in het brandpunt van de actualiteit.

In dit onderzoek wordt ook de schijnwerper gezet op de maatschappelijke doelstelling van de poëtische avant-garde en de concrete uitwerking daarvan in de gedichten. In *Podium* werd de poëtische revolutie voortgezet die was begonnen in tijdschriften als *Reflex*, *Blurb* en *Braak*. Het blad werd het platform voor de vrije verzen van de experimentelen en voor hun programma’s. In datzelfde *Podium* verschenen felle kritieken op onder meer de Nederlandse volgzaamheid in de Koude Oorlog: aan de strijd tegen het communisme werd alles ondergeschikt gemaakt. Deze tegendraadse standpunten gaan samen met de formele vernieuwing die de experimentelen in de poëzie brachten; de vrieskou die de Koude Oorlog over Nederland legde – zo zal uit mijn onderzoek blijken – drong ook door in de poëzie.

Niet alle tijdschriften die hier worden onderzocht, waren zo conventiedoorbrekend als *Podium*, of als *Reflex* en *Braak*. In het protestants-christelijke *Ontmoetingen* het katholieke *Roeping* – die alleen al door hun bestaan de verzuiling in stand hielden – verschenen nog veel traditionele verzen. De restauratieve tendensen worden

in deze bladen bevestigd. In *De Gids* bleven de meeste redacties de koers aanhouden die al voor de oorlog was uitgezet. Nieuwe naoorlogse bladen gooiden het over een andere boeg. Met *Libertinage* wilde de redactie de vooroorlogse *Forum*-lijn voortzetten. Daarnaast was het blad, net als zijn opvolger *Tirade*, uitgesproken anticommu-nistisch. Een andere nieuwkomer is *Maatstaf*. In 1953 presenteerde Bert Bakker het blad als bloemlezend van karakter, maar zeker gezien vanuit het kader van het engagement neemt het tijdschrift een geheel eigen positie in het literaire spectrum in. Een blad dat een andere poëtische vernieuwing inzette, was *Gard Sivik*: net als in *Barbar-ber* werd hierin het nieuw-realisme geïntroduceerd, maar in tegenstelling tot in *Bar-barber* verschenen in *Gard Sivik* regelmatig stukken over politiek-maatschappelijke kwesties.

De literaire bladen waren van cruciaal belang voor de literaire vernieuwing en de vorming van een canon. Tijdschriften zijn in de jaren vijftig in het bezit van dat wat door de socioloog Pierre Bourdieu bekend is geworden als 'symbolisch kapitaal', aanzien en prestige, en zijn daarmee een belangrijke actor in het literaire veld ('champ'), eveneens een kernbegrip in de theorie van Bourdieu.¹² In de tijdschriften in de jaren vijftig manifesteerden de experimentele dichters zich, evenals de schrijvers van het moderne proza. Zij debuteerden in de bladen, zij schreven hun literaire programma's erin, zij groepeerden zich rond de tijdschriften en konden als individuen tevens een gemeenschappelijke stem laten horen. Tijdschriften zijn het grootste platform voor literatoren en die zetten de lijnen uit waarlangs de literatuur zich in een bepaalde tijd beweegt. Ook worden in een tijdschrift teksten met elkaar in verband gebracht; al heeft een auteur het niet altijd voor het kiezen, het maakt een verschil of zijn werk in een avant-gardistisch tijdschrift wordt opgenomen of in een traditioneel blad.

De vragen die ik loslaat op het materiaal zijn in eerste instantie tekstgericht. Ik ver-richt hier dus geen tijdschriftenonderzoek zoals dat de laatste jaren een hoge vlucht heeft genomen en dat vooral literair-institutioneel is, of receptiegericht.¹³ In mijn on-derzoek zijn de teksten zélf de te bestuderen bronnen. De vraag naar het literaire en-gagement in tijdschriften is immers een vraag naar engagement *in tekst*. Ik ga dus niet in op het netwerk rond de tijdschriften, of de functie van de literaire tijdschrif-ten ten opzichte van andere actoren in het literaire veld.¹⁴ Buitentekstuele acties die als geëngageerd kunnen worden beschouwd, komen alleen ter sprake voor zover ze

¹² Zie Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris 1992 en in Nederland Gillis J. Dorleijn en Kees van Rees (red.), *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld 1800-2000*. Nijmegen 2006, p. 15-37.

¹³ Dat de waarde van het tijdschrift goed is doorgedrongen in de academische wereld, laat zich treffend illustreren door de oprichting van *Ts. Tijdschrift voor tijdschriftstudies* in 1997. Het tijdschrift bevat artikelen die betrekking hebben op Nederlands tijdschriftonderzoek.

¹⁴ Een mooi voorbeeld van een monografie over een tijdschrift in de jaren vijftig waarin de aandacht ge-richt is op zowel buitentekstuele gebeurtenissen als de teksten zelf, is Hans Renders, *Braak. Een kleine mooie revolutie tussen Cobra en Atonaal*. Amsterdam 2000, met facsimile-uitgave van *Braak*.

onderdeel zijn van het bestaande beeld van de jaren vijftig. Wel ga ik aan het eind van hoofdstuk 1 in op belangrijke redactiewisselingen, althans indien ze van betekenis waren voor wat het (nieuwe) program van het tijdschrift te melden had over de relatie tussen literatuur en maatschappij. De bijdragen die ik in de volgende hoofdstukken behandel, zijn te relateren aan deze programma's. Bovendien vormen de programma's bekeken vanuit het kader van het engagement een nieuwe ontmoeting met de tijdschriften.

Hoe kreeg het engagement vorm in de teksten in de literaire tijdschriften? Dat is de hoofdvraag die ik in de komende hoofdstukken beantwoord. Welke standpunten zijn in de literaire teksten verwoord ten aanzien van toen brandende actuele kwesties? Hoe verhouden deze standpunten zich ten opzichte van de dominante opvattingen binnen de discussies: zijn het vooral tegenstemmen, dissonanten, die opklinken (zoals we wellicht verwachten van literatuur), of onderschrijven geëngageerde teksten ook de 'communis opinio'? En werd het engagement als houding ter discussie gesteld?

Mijn doel is het 'terugplaatsen' van de literaire stem in het publieke debat van de jaren vijftig. De literatuur had namelijk genoeg te melden over de actualiteit. De standpunten die literair vorm kregen in de bladen, droegen bij aan de opinievorming over politiek-maatschappelijke issues. Die singuliere stem is tot nu toe nauwelijks onderzocht.

Het accent ligt in dit onderzoek op de tegengeluiden. Het zijn de dissonanten die binnen het debat de aandacht trokken, de consonanten bevestigden de publieke opinie.

Ik zal aantonen dat het werk van de literaire vernieuwers in de jaren vijftig veel sterker geëngageerd was dan tot nu toe verondersteld en dat zij in dat engagement ook een dissonante stem ten gehore brachten in het publieke debat.¹⁵ Schrijvers en dichters lieten hun tegenstemmen horen, en haalden het consensusbeeld onverbiddelijk onderuit. Een aantal Vijftigers verwoordde die tegenstem op specifieke wijze. Met name Lucebert schreef verzen waarin de literaire conventies én de inhoudelijke conventies worden doorbroken. De wijze waarop deze dichter zijn engagement heeft verweven met taal- en vormvernieuwing is uniek in de Nederlandse literatuur. Ik besteed dan ook veel aandacht aan zijn poëzie.

Literair engagement bevindt zich altijd in een spanningsveld, door de autonomie die aan literatuur wordt toegeschreven binnen de gemeenschap waarvan zij tegelijkertijd deel uitmaakt. Het onderzoek naar engagement in de literaire tijdschriften van de jaren vijftig geeft daarom ook meer zicht op de complexe verhouding tussen literatuur, engagement en maatschappij in de moderne tijd.

¹⁵ Zie voor een aanzet hiertoe: Marije Groos, 'Een hard en waakzaam woord. Engagement in het werk van Vijftig', *Literatuur* 19 (2002), p. 266-273.

Hoofdstuk 1 is inleidend: het bevat de verantwoording en een nadere toelichting van mijn onderzoek. Ik beschrijf in hoofdlijnen het algemeen geaccepteerde historische en het literatuurhistorische verhaal over de jaren vijftig en ga daarbij in op hoe beide verhalen zich tot elkaar verhouden.

Daarop aansluitend zet ik het kader uiteen waarin dit onderzoek wordt geplaatst. ‘Kader’ wordt hier zowel gebruikt voor de theoretische uitgangspunten en concepten, als voor het meer praktisch georiënteerde kader, het kader van het engagement. Ik ga daar nader in op de verhouding tussen autonomie, literatuur en engagement in de literaire tekst. Deze verhouding komt niet alleen op deze plek ter sprake, maar ook in de erop volgende hoofdstukken, als het materiaal zelf daartoe aanleiding geeft.

De complexiteit van de verhouding tussen autonomie en engagement in een tekst vraagt om helderheid in hantering van begrippen. Het begrip ‘engagement’ wordt onderzocht en vervolgens geoperationaliseerd door middel van een definitie die binnen dit onderzoek wordt gebruikt. Ik beschrijf de leeswijze die ik hanteer bij de selectie, analyse en interpretatie van het tijdschriftenmateriaal. In dit gedeelte zet ik ook uiteen welke ‘discoursen’ centraal staan in dit onderzoek.

Het laatste gedeelte van hoofdstuk 1 gaat over de tijdschriften zelf. Deze worden geïntroduceerd aan de hand van programmatische uitspraken over literatuur en engagement die in de tijdschriften zijn gedaan. De programma’s bevatten aanwijzingen voor de aanwezigheid van interferenties met de politiek-maatschappelijke context: redacties hadden de pretentie zich uit te spreken over de actualiteit. Deze programmatische uitspraken en pretenties vormen tevens de achtergrond van het kader van het engagement.

De teksten die ik in de hoofdstukken 2, 3 en 4 bespreek, kunnen worden beschouwd als nadere uitwerkingen van deze programma’s: ze bevatten de resultaten van het onderzoek naar engagement. De hoofdstukken zijn thematisch geordend:

- Hoofdstuk 2 gaat over de herinnering, de verwerking en de nasleep van de Tweede Wereldoorlog.
- Hoofdstuk 3 betreft de dekolonisatie in de Oost.
- In hoofdstuk 4 bespreek ik de vele kwesties die zich afspeelden binnen de Koude Oorlog.

Over deze thema’s zijn in het publieke debat discoursen gevormd die het politiek-maatschappelijke klimaat van de jaren vijftig in sterke mate hebben bepaald. De teksten in de literaire tijdschriften zet ik af tegen deze discoursen, zodat zichtbaar wordt welke essays, verhalen en gedichten een tegenstem bevatten. Daarbij betrek ik ook de al dan niet ‘specifiek literaire’ wijze waarop de teksten getuigen van engagement.

Hoofdstuk 2, 3 en 4 worden afgesloten met een conclusie, waarin steeds wordt teruggegrepen op de hoofdvraag en de deelvragen. Het boek eindigt met een besluit.